

Zeitschrift: Igl Ischi : organ della Romania (Societat de Students Romontschs)
Herausgeber: Romania (Societat de Students Romontschs)
Band: 71 (1986)
Heft: 27

Artikel: Ils quater Tells grischuns
Autor: Maissen, Felici
DOI: <https://doi.org/10.5169/seals-881686>

Nutzungsbedingungen

Die ETH-Bibliothek ist die Anbieterin der digitalisierten Zeitschriften. Sie besitzt keine Urheberrechte an den Zeitschriften und ist nicht verantwortlich für deren Inhalte. Die Rechte liegen in der Regel bei den Herausgebern beziehungsweise den externen Rechteinhabern. [Siehe Rechtliche Hinweise.](#)

Conditions d'utilisation

L'ETH Library est le fournisseur des revues numérisées. Elle ne détient aucun droit d'auteur sur les revues et n'est pas responsable de leur contenu. En règle générale, les droits sont détenus par les éditeurs ou les détenteurs de droits externes. [Voir Informations légales.](#)

Terms of use

The ETH Library is the provider of the digitised journals. It does not own any copyrights to the journals and is not responsible for their content. The rights usually lie with the publishers or the external rights holders. [See Legal notice.](#)

Download PDF: 15.03.2025

ETH-Bibliothek Zürich, E-Periodica, <https://www.e-periodica.ch>

Ils quater Tells grischuns

da sur Felici Maissen

1. Guglielm Tell dapertut

Ils Uranes han lur Guglielm Tell. E negin ei scuius sin els. Ton meins ch'ins sa buca propi segir, sch'el ha in summa viviu, silmeins aschia sco el cumpara ella detga.¹ Ni il num d'in castellan Gessler ni quel da Tell san vegnir cumprovai documentarmein leu entuorn ils 1300. Ins dubitescha perquei fetg ch'ei hagi da quei temps existiu in castellan austriac cul num Gessler ed in sittur indigen numnaus Guglielm Tell.² Curios eis ei gia ch'ei ha dau – secapescha ella detga – in Tell culs medems tratgs sco il svizzer en pliras tiaras europeicas e schizun ella Asia. L'episoda dil siet sin in meil sil tgau d'in affon vegn numnadamein raquintada en Danemarc ed era ella Islandia. Ell'Engheltiara cursescha ina detga sur dad in cert tiradur cul num William – pia era Guglielm – Cloudslay e quel hagi, exact sco nies Tell, sittau in meil giud il tgau d'in affon. – Ellas Indias vegn raquintau ina detga en detagls fetg semeglionts sco quels dalla detga da nies Tell svizzer, mo culla differenza ch'ei vegn sittau dil tgau digl affon, enstagl in meil – ina nitschola. Quei sittar in fretg giu dil tgau d'in affon ei in frequent motiv mitic indogerman.³

Ch'ils da Lucerna han treis Tells dapi 1653 ei bein discuvretg, mo tier nus pauc enconuschent. Suenter la fin dalla uiara purila la stad 1653 ei succediu il settember da gliez onn el cantun Lucerna in sanguinus epidrama. Ei deva leu bia malcuntents e denter quels ils treis «Tells» cun num Hans Stadelmann, Kaspar Unternährer ed Uli Dahinden, tuts treis digl Entlebuch. Els vevan engirau da sittar giu il castellan (Landvogt) abdicont Ludwig Amrhyn sco era il niev castellan Melchior Krummenacher e medemamein il sculdet (Schultheiss) Dulliker. L'execuziun era prevedida sper la punt denter Schüpfheim e Hasle pils 23 da settember, il di suenter il sarament dil niev castellan. Quater siets sfrachegian. Dulliker vegn blessaus ed in auter, il cau d'arsenal Kaspar Studer, croda. Unternährer e Dahinden ein cuort suenter vegni traplai en ina remisa e ve-

¹ *Dürrenmatt Peter*, Schweizer Geschichte, tom 1, 1976, p. 96

² *Berger Mathis*, Ermordung «Gesslers» durch den jugendlichen Bürger «Tell», en BM (= Bündner Monatsblatt) 1964, p. 265–268

³ l.c. (= liug citau) p. 268, 278

gni sittai giud il tetg suosta. Il tierz «Tell» ei empau pli tard vegnius sen-
tenziaus alla mort, era pervia dad enguladetschs.⁴ – Cun lur «bravura»
han ils treis acquistau lur surnum dils «Treis Tells» ed ein i cun quel ella
tradiziun e historia.

Nus Grischuns havein era la honor dad haver il Guglielm Tell, existent
ual en quater differentas personas. Mo en cuntrast cul Tell uranes enco-
nuschan ins ils nos per segir; ins sa ch'els han veramein viviu e cura e
nua. Ins enconuscha lur derivonza e manonza, lur sort e lur mort. Ils
nums dils quater Tells grischuns ein, per tradir alla biala entschatta: Igl
enconuschent Gieri Genatsch, il predicant Plasch Alexander da Sent, il
Clau Carli da Hohenbalken da Müstair e Gallus Riederer (Im Ried) da
Spligia.

Per intervegnir danunder e daco ils «quater Tells grischuns» han sur-
vegniu lur num, stuein nus sclarir empau ils connex da lur aventuras e
tschentar il maletg en siu rom adequat.

2. Cuntrast e cumbat confessiunal

Nus stuein ir anavos e s'imaginar il temps dils Embrugls grischuns. Da
lezs onns vivin nus ina epoca dils pli extremists cuntrasts confessiunals.
Ella Europa furiava ina uiara confessiunala da trenta onns (1618–1648).
En Boemia battevan ils protestants encunter igl imperatur catolic (1620).
Ella Confederaziun helvetica carschevan ils cuntrasts confessiunals ad
in crescher. La tensiun denter ils cantuns reformai e catolics sescaldava
pli ditg e pli fetg. Moviments spirtals enconuschan negins cunfins territo-
rials. Che quella atmosfera tussegada hagi surundau era igl intsches
rezian ei gnanc da punctuar.

Ella tiara subdita grischuna, en Valtlina, el contadi da Buorm (Bormio)
ed en quel da Clavenna (Chiavenna) encurevan ils predicants grischuns
– ei era in bien tozzel dèls – dad introducir la reformaziun protestanta e
quei vehementamein e senza risguards. A Berbenno funcziunava da
1618–1620 Gieri Genatsch ed a Trahona 1616–1620 Plasch Alexander.⁵
Lur agitem da proselit inquietava la populaziun catolica e fuva ina nau-

⁴ HBLS (= Historisch-biograph. Lexikon der Schweiz) tom II p. 665, tom VI p. 653,
tom VII p. 126

⁵ *Truog J.J.*, Die Pfarrer der evangelischen Gemeinden in Graubünden, en JHGG
(= Jahresbericht der Historisch-antiquarischen Gesellschaft von Graubünden)
ann. 65, 1935, p. 203 e 261–270. – *Pfister Alexander*, Jörg Jenatsch, sein Leben
und seine Zeit, ed. dalla Fundaziun Jörg Jenatsch, Cuera, 1984, p. 73 s.

scha spina els egls digl uestg da Como, dil guvernatur dil stadi da Milaun confinont ch'apparteneva al reginavel da Spagna, era ina terrur per Ruma, che sestentava endinadamein da buca schar penetrar la refuorma protestanta neu sur ils cuolms grischuns.

Il cunfar despotic dils predicants daventava tut sut la supremazia grischuna preponderontamein protestanta. Caputschins e gesuits han ins scatschau ord la val. Igl uestg da Como vegneva impediud en sia giurisdicziun spirituala. A Sondrio han ils Grischuns eregiu ina scola protestanta cun beins dalla Baselgia catolica.⁶

A Boalzo sper Teglio ei il meins zercladur 1620 sesalzau in dètg stemprau confessiunal. Ils paucs protestants da leu pretendevan il diever ed art e part dalla baselgia catolica. Per cumissiun dallas Ligias han ils ufficials grischuns priu 50 renschs dallas pintgas entradas dalla paupra vischnaunchetta per salarisar il predicant. E cura ch'ils dus podestats Hans Capol a Tirano ed Andreas Enderlin da Teglio, omisdus protestants, han vuliu introducir culla forza il predicant en baselgia, han ils indigens catolics serrau giu quella dadens e dau alarm. Ord tut il contuorn ei gliעד currida neutier cun armas; duas persunas ein restadas mortas sil plaz. Podestat Enderlin ha mess a ferm zacons dils principals acturs catolics. La dertgira nauscha da Tavau ha tarmess sis cumissaris cun 20 trabants a Boalzo. Quels han fatg dertgira ed impundiu grevs castitgs ed obligau ils catolics da baghiar als paucs reformai ina nova baselgia sin cuost dalla vischnaunca. Mo ella entira val vivevan buca pli che 600 protestants sin ina populaziun da 80–90 000 olmas e quei fa gnanc in procent. Quei tut ei stau mess la corda vid la buot da puorla.⁷

La dertgira nauscha da Tusaun, il settember 1618 veva schendrau tema e horrur cun tut ses excess commess: Igl arciprer da Sondrio, il venerabel Nicolo Rusca, vevan ins leu marterisau alla mort, ils dus frars Rudolf e Pompeius Planta bandischau per adina; lur casas seigien da far giu e tschentar sin lur sulom petgas da zanur. Cun tals excess e horrurs e

⁶ *Anhorn Bartholomäus*, Graubündner Krieg 1603–1629, ed. da C. von Moor, Cuera 1873, p. 107 ss. – *Planta Peter Conradin*, Geschichte von Graubünden, 1892, p. 260 ss.

⁷ *Moor Conradin*, Geschichte von Churrätien und der Republik Gemeiner Drei Bünde, tom 2, Cuera 1871, p. 418 s. – *Durnwalder Eugen*, Kleines Repertorium der Bündner Geschichte, 1970, p. 52. – Sur dallas relaziuns confessiunalas en Valtlina: *Fetz Johann Franz*, Geschichte der kirchenpolitischen Wirren im Freistaat der Drei Bünde, Cuera 1875, p. 80–106 e *Pfister o.c.* (= ovra citada) p. 73

sentenzias da saung vevan ins tementau ed irritau sil pli ault grad biars Grischuns ed ils Valtlines.⁸ La reacziun stueva suandar.

3. Mazzament valtlines e revolta

Cun l'aversiun religiosa dils Valtines enviers ils «heretics» grischuns seuneva aunc ina apatia politica, quella d'esser subdits d'in pievel «alpin e barbar». Zacons menaders valtlines eran cuntinudamein en cuntact culs Grischuns bandischi e culla regenza da Milaun.⁹ La catastrofa s'avischina. E sco ins carteva lu, s'annunziavan tals eveniments tras certs indezis remarcabels. Ins udeva la notg vuschs lamentontas. Zenns tuccavan da sesez. Flommas ascendevan siador dils tetgs baselgia senza barschar enzatgei, cun aunc autras enzennas sco preavis dalla malura vegnenta.¹⁰

La dumengia dils 19 da fenadur 1620 cumpara il capo-menader dalla sollevaziun, Giacomo Robustelli¹¹, cun ina banda d'assassins a Tirano, barricadescha tuttas sortidas dil marcauet ed assassinescha tuts protestants ch'ins anfla. Il podestat grischun A. Enderlin e siu cancelier Lazzarini mazzan els en lur palast ed era il plevon evangelic Basso anfla la mort. En tut han circa 60 persunas dil marcauet stuiu schar la veta, mo paucas ein mitschadas.

A Teglio ha Attio Besta, in dils menaders dalla execuziun, communicau suenter messa al pievel en baselgia ch'ils protestants grischuns hagian concludiu da mazzar il proxim meins tuts ils catolics e perquei seigien gia ussa 6000 schuldaus hollandes semtgai el Grischun. La medema praula veva Robustelli era derasau a Tirano e fanatisau il pievel. Sut

⁸ *Planta o.c.* p. 239–250. – *Pieth Friedrich*, Bündner Geschichte, 1945, p. 200 s. – Buna survesta sur dalla dertgira nauscha da Tusaun e sias consequenzas tier: *Mayer Johann Georg*, Geschichte des Bistums Chur, tom 2, Stans 1914, p. 260 ss. – Aunc pli extendiu tier *Fetz o.c.* p. 66–80 e *Pfister Alexander*, Il temps dellas partidas ella Ligia Grischa 1600–1639, en Annalas dalla Societad Retoromontscha, ann. 48, 1934, p. 124 ss.

⁹ Sur dalla agitaziun ed accziuns dils bandischi tras la dertgira nauscha da Tusaun fetg extendiu tier *Sprecher von Bernegg Fortunat*, Geschichte der bündnerischen Kriege und Unruhen, 1. part, 1618–28, ed. da Conr. Moor, Cuera 1856, p. 127 ss. e 173

¹⁰ *Salis-Marschlins Ulysses*, Denkwürdigkeiten, ed. Conr. v. Moor, Cuera 1858, p. 63 s. – Sur dils preavis dil mazzament: *Sprecher o.c.* p. 138 ss. e *Moor o.c.*, p. 425, 432 ss

¹¹ *Salis o.c.* p. 63 s. Ils nums dils ulteriurs menaders dalla revolta ein allegai cheu.

quei pretext han ils bandits mazzau tuts ils reformai radunai en lur baselgia, ensemen cul plevon Danz, en tut buca bia meins che a Tirano.

Cura ch'il guvernatur grischun a Sondrio, Gion Andriu Travers, ha udiu da quei, ha el immediat tarmess in currier ell'Engiadina per agid, mo quel ei vegnius pigliaus e mazzaus sin via. Il guvernatur sez han ins catschau naven, sblundergiu siu palast e mazzau il plevon reformau Mayllery ord la Hollandia ensemen cun ca. 140 protestants. Il predicant Caspar Alexius a Sondrio e Gieri Genatsch a Berbenno han aunc gest pudiu mitschar culla veta tras la val Malenc e sul pass Moretto en Engiadina. En tut dueien denter 400 e 600 persunas esser vegnidas per la veta da quei schinumau «sacro macello». Il pievel grevi en vesta da ton saung: «Quei ei la vendetga pil saung da nies arciprer Nicolo Rusca.»¹²

Suenter ch'ils podestats e tuts officials grischuns ein stai scatschai u mazzai, ei il gagliard Giacomo Robustelli semess alla testa dalla Valtlina sut il num d'in guvernatur u capitani general, tut en cunvegrientscha e sut la protecziun dil guvernatur da Milaun, dil duca di Fera e dalla Spagna insumma. Truppas spagnol-milanesas ein marschadas en roschas ella val. La Valtlina cul contadi da Buorm ei sedistaccada dallas Treis Ligias. Il Grischun haveva ussa piars sias tiaras subditas e quei per quasi dus decennis. Mo pli Clavenna vegn protegius da truppas grischunas.¹³

4. Per la reconquista

Ussa havevan la Spagna e l'Austria comunicaziun directa tras la Valtlina, il medem mument dalla revolta valtlinesa ein truppas austriacas marschadas sut il commando dil bandischau Rudolf Planta ella Val Müstair e han occupau quei entir cumin.

Ils Grischuns ein immediat semess alla reconquista dalla tiara subdita piarsa. Quei ei daventau en treis diversas campagnas. L'emprema alla fin da fenadur / entschatta uost 1620 ha finiu cun ina deprimenta retirada dallas truppas grischunas. La surpussonza spagnola era memia gronda. Als Grischuns muncava la artigliaria e bia auter.

¹² *Planta* o.c. p. 260–264. – *Pfister*, Jörg Jenatsch o.c. p. 91 s. – *Pieth* o.c. p. 202 s. – Extendidamein ei il mazzament valtlines descrets tier: *Moor* o.c. p. 431–463; *Fetz* o.c. p. 107–115 e *Sprecher* o.c. p. 143–158. – In grond diember da fontaunas u litteratura contemporanea ei tier: *Jecklin Fritz*, Materialien zur Landes- und Standesgeschichte Gem. Drei Bünde, 1. part, regests, 1907, p. 303 sut nr. 1322

¹³ *Planta* o.c. p. 257–264. – *Pieth* o.c. p. 202 s.

Per la secunda campagna da reconquista alla fin d'uoost/entschatta settember vevan ils Grischuns clamau en agid ils conalliai da Berna e da Turitg. Ils cantuns catolics helveticos consideravan quella campagna sco ina uiara encunter lur cardientscha catolica ed approbavan il proceder dalla Spagna e dall'Austria. Ca. 3 000 umens turitges e bernes, sut comando dil colonel Hans Jakob Steiner da Turitg e da colonel Nicolaus Mülinen da Berna ein vegni per gidar las truppas grischunas. Mo la campagna era buca preparada bein. L'armada ei marschada dall'Engiadina sul pass Casanna a Livigno e da leu a Buorm ed ha occupau il marcau. Cheu seigi vegniu fatg horrentas crudeivladads encunter la populaziun catolica ed il clerus, sblundergiau casas e baselgias e comess terribels sacrilegis. Pamflets da l'autra vart han numnau quella campagna «l'uiara da calischs» (Kelchkrieg). Avon Tirano han els survegniu ina horrenta schlepra dils Spagnols, il colonel Mülinen ei curdaus ed ils Grischuns cun lur conalliai han stuiu seretrer cun grevas sperditas da glied e material. Ils Bernes ein i a casa, ferton ch'ils da Turitg cun lur colonel Steiner han campau sur unviern el Segneradi grischun.¹⁴ In onn pli tard han ins sut l'egida principala da Gieri Genatsch empruau per la tiarza ga, mo adumbatten, ina reconquista dalla tiara subdita.¹⁵

5. La Ligia Grischa ed ils vegls confederai

Pil Grischun suonda il pli trest temps da sia historia. Ils cumins catolics, principalmein ella Ligia Grischa, vesevan en quella fatschenta valtlinesa nuot auter che ina uiara da religiun ed ein perquei restai d'ina vart. Lu ha la Ligia Grischa empruau da reconquistar la Valtlina e Buorm, enstagl cullas armas, sin via diplomatica. Igl ei era reussiu ad ella, cun agid dils bandischai tras la dertgira nauscha da Tusaun, cun Rudolf e Pompeius Planta, landrehter Luzi de Mont ed auters, che setenevan si baul a Milaun, baul tiels Tschun Cantuns catolics ni ella Austria, da far in patg cul guvernatur da Milaun, duca di Feria. Quei schinumnu «Contract separat» dils 6 da fevrer (1621) restituava la Valtlina e Buorm alla Ligia Grischa ed a tuts auters cumins grischuns che veglien acceptar il contract.

¹⁴ *Planta* o.c. p. 265–272. – *Pieth* o.c. p. 204 s. – Pli extendiu sur la campagna valtlinesa tier *Moor* o.c. 464–494, 506–538

¹⁵ Il cronist Ulysses von Salis-Marschlins ei sez separticipaus dallas campagnas valtlinesas e descriva ellas fetg detagliau, *Salis* o.c. p. 64 ss. – Era *Sprecher* o.c. p. 162 ss.

Tenor quel denton era mo la confessiun catolica lubida ella tiara subdita.¹⁶ Quei contract separat senza tschellas ligias e quellas condiziuns confessiunalas han dau fiug egl ulteriur Grischun. Ins ha dau alarm. La Ligia Grischa sesenteva periclitada ed ei sefiersa dil tut en bratsch alla Spagna/Austria ed ha clamau ils Tschun Cantuns catolics en agid.¹⁷ E da quellas truppas, ca. 1500 umens en schulda spagnola, ein lu marschai igl atun 1620 sut il comando dil colonel Beroldingen dad Uri, sur l'Alpsu ed en Surselva ed han campau a Glion, el Plaun ed a Tusaun.¹⁸

6. La sollevaziun

L'invasiun dils Tschun Cantuns catolics ha irritau tschellas duas Ligias aunc pli fetg. Ins seprepara per la cunterfrida – cun Gieri Genatsch alla testa. A lez ed a ses cumpliss pareva Pompeius Planta sco igl autur dalla entira malura arrivada sur dil Grischun. Planta, bandischaus ch'el era dalla tiara per veta duronta tras la dertgira nauscha da Tusaun (1618), era dacuort tuttina turnaus e steva sut il schurmetg dalla Ligia Grischa e dils mercenaris confederai en siu casti da Rietberg en Tumliasca. En Portenza ha Genatsch rimnau ses cumpliss e conongiurai, ils schinumnai «da bien cor» (die Gutherzigen). Ils 25 da fevrer aunc da stgira notg da marvegl ein els cavalcai, nummulestai da guardias dils confederai, tochen en a Rietberg, han sfraccau en las portas dil casti, han assassinau Pompeius Planta, scarpau ad el il cor ord il pèz ed ein spert cavalcai naven ed ein arrivai senza incaps en Portenza.¹⁹

Il capo era curdaus. Ussa veva ei num ir encunter las truppas dils Tschun Cantuns e dalla Ligia Grischa. Genatsch e ses trabants terrorisavan lur adversaris e fagevan cuortamein ord ils peis tgi che mava buca cun els. Ell'Engiadina bassa ha la sollevaziun entschiet. Genatsch e congiurai han fatg alzar las bandieras da leu, ein marschai per l'Engiadina siadora, en Bergaglia, suls pass neu e han priu cun els las bandieras, vul

¹⁶ Quei tractat ei stampaus in extenso tier *Jecklin* o.c. p. 314 s.

¹⁷ *Planta* o.c. p. 273–276. – *Moor* o.c. 539–554. – *Mayer* o.c. p. 271–275. – *Pfister*, *Jenatsch* o.c. p. 105–107. – *Pfister*, *Il temps. . .* o.c. p. 150 ss. e principalm. 170 s. – *Pieth* p. 205

¹⁸ *Sprecher* o.c. p. 208 ss. – *Planta* o.c. p. 274. – *Mayer* o.c. p. 271–273. – *Pfister*, *Jenatsch*, o.c. p. 97–99

¹⁹ Assassinat da P. Planta: *Planta* o.c. p. 276–278. – *Moor* o.c. 558 s. – *Pieth* o.c. p. 205 s. – Era tier *Rott Eduard*, *Histoire de la représentation diplomatique de la France*, tom III, 1906, p. 386, 394 s.

dir ils umens d'arma, da pli u meins tut ils cumins. Sut il comando da Genatsch han ils insurgents attaccau a Tusaun ils umens dalla Ligia Grischa e dils Cantuns e siglientau els sur Valendau e Flem ella Foppa, dalla Surselva si e sur l'Alpsu (avrel 1621). La Ligia Grischa ei vegnida sfurzada da desister da sia ligia separada cun Milaun ed ils umens ein vegni seramentai silla brev dalla ligia. Suenther quei tut ha Genatsch urdiu ina tiarza campagna per reconquistar la Valtlina. Quella ei succedida igl atun 1621. Il til en Valtlina ei staus malpreparaus ed ha finiu per la tiarza ga cun ina schampra retirada. Tuts nos «quater Tells» ein stai en quellas acziuns ferm cumpigliai.

Cuort suenter, alla fin d'october (1621) suonda l'invasiun dalla armada austriaca sut colonel Baldiron, ell'Engiadina bassa ed en Portenza sut colonel Brion, dils Spagnols sut Serbelloni en Bergaglia e cun il duca di Fera en Valtlina e quei ch'ei suandau ei enconuschent sut «miseria e pupira senza fin».²⁰

7. Alla tscherca da daners

L'entira Ligia dallas Diesch Dertgiras cun excepziun dil Segneradi da Maiavilla, l'Engiadina bassa e la val Müstair eran ussa tras quellas invasiuns vegnidas separadas dall'ulteriura republica grischuna. Tschellas duas ligias vevan ussa da mirar da segirar lur intschess cun truppas e guardias als cunfins. Las acziuns militaras d'entochen dacheu e quellas dad ussa custavan alla tiaretta summas da daners. Danunder prender ellas?

Ina dieta pintga (Beitag) dallas Diesch Dertgiras e dalla Casa da Diu era gia ils 12 da mars 1621 sefitschentada cun quella damonda.²¹ Ils 30 da mars sissu vevan ils caus dallas bandieras (cumpignias militaras) dallas Treis Ligias concludiu da serecumandar tier ils marcaus protestants dalla Confederaziun Helvetica per lur agid «cun mieds tenor lur beinmanegiar».²²

²⁰ *Planta* o.c. p. 278–296. – *Pieth* o.c. p. 205–208. – *Maissen F.*, en BM 1984, p. 148. – *Mayer* o.c. p. 275 s. – *Pfister*, *Jenatsch* o.c. p. 111–114. – Pli detagliau tier *Moor* o.c. p. 555–588. – Grond diember da fontaunas e litteratura contemporanea sur dalla campagna encunter las bandieras dalla Ligia Grischa e dils Quater Cantuns tier *Jecklin* o.c. p. 316 sut nr. 1377

²¹ ACC (= archiv cantunal Cuera) AB IV 1, Bp (= Bundestagsprotokolle), tom 11, p. 16

²² l.c. (= liug citau) p. 23

Il 24 d'avrel (1621) ha Kaspar Gosswiller, sco delegau e cusseglier dil marcau da Turitg, annunziàu alla radunonza dils caus e cussegliers grischuns che Turitg hagi gia instradau il transport d'ina summa da 9 000 renchs, sco emprest per dus onns cul tscheins da 5%. Il cussegl ha naturalmein retschiert bugen quei agid e signau l'obligaziun culs sigils dallas Treis Ligias.²³

A caschun da lur conferenza dils 26 d'avrel han ils quater marcaus protestants da Turitg, Berna, Basilea e Schaffusa concludiu dad empristar als Grischuns «per manteniment da lur truppas, garnischuns e guardias encunter sufficienta segironza e tscheinsida» la summa da 25 000 crunas. Turitg e Berna, sco alliai, dattan mintgin 9 000, Basilea 4 000 e Schaffusa 3 000 crunas. Ultra da quei seigi da gidar il Grischun cun puorla ed auter. Il conclus veva denton aunc da vegnir suttamess al referendum.²⁴

Sil «pitac» (Beitag) dils 18 da matg 1621 a Cuera han ils caus e cussegliers concludiu da mirar da puder alzar la summa d'emprest sin 40 000 renchs. Quella summa seigi lu da reparter ulivamein sillas Treis Ligias ed ils daners seigien – e quei ei impurtont en nies connex – ils daners seigien «sulettamein pil manteniment dallas truppas mobilisadas e dallas garnischuns e guardias e buca per auter».²⁵ – Alla conferenza dils caus e cussegliers dils 29 da matg a Cuera cumpara Seckelmeister Hans Heinrich Bräm da Turitg cun ina ulteriura biala summa da 20 500 renchs. Berna veva dau 13 500, Basilea 4 000 e Schaffusa 3 000 renchs. Ina spediun da puorla da sittar seigi sin via. Il cuost per quella seigi da trer giud la summa empristada. Il cussegl ha naturalmein acceptau bugen igl emprest ed ha quittau la retschevida.²⁶ Cun la summa da Turitg muntava ussa igl entir emprest a 29 500 crunas.²⁷

Il cussegl ha decretau da pagar cun quests daners en emprema lingia la schulda meinsila dallas milissas en Val Mesauc ed a Clavenna, il rest seigi da reparter ulivamein sillas Treis Ligias culla expressiva declaraziun, che mintga ligia drovi quei emprest *sulettamein per pagar la schulda e buca per auter*.²⁸ Igl intent digl emprest era pia precisaus. Malgrad quei selaien ils 26 cussegliers dalla medema radunonza igl em-

²³ I.c., p. 31 s. e p. 42, il congress engrazia pils daners.

²⁴ Eidgenössische Abschiede, tom V. 2, p. 198

²⁵ ACC Bp, tom 11, p. 89

²⁶ I.c., p. 108 s. e 118

²⁷ Tier *Haffter*, Georg Jenatsch, Tavau 1894, pg. 124 vegn allegau ina summa da 22 900 renchs, che vegn surpriu da *Pfister* o.c. p. 116

²⁸ ACC Bp tom 11, p. 111, 120

prem sepagar cun da quels daners cugl importo da 208 renschs, ni cun 8 renschs per in.²⁹ Era auters, privats, ein vegni pagai per survetschs specials alla patria sin quei quen.³⁰ Plinavon seigien ils 650 umens dalla milissa mobilisada da salarisar ordlunder.³¹

8. Co els vegnan tier lur num

Ina cundiziun denton vevan ils quater marcaus che vevan dau igl emprest fatg ariguard l'applicaziun digl emprest. Els vevan numnadamein declarau che ord quella summa d'emprest seigi da dar 800 renschs sco honorar als quater umens cun num: Plasch Alexander, Gieri Genatsch, Clau Carli da Hohenbalken e Gallus Riederer.

L'auter di, ei era ils 30 da matg (1621), ha il cussegl dallas Treis Ligias (Beitag) priu posiziun ariguard quei emprest ed en special sur dalla clausula dil honorar. Ils cussegliers han exprimiu grondas retenientschas da honorar talmein ils quater assassins da Pompeius Planta e per autras «bravuras» cun tala summa. Il scarvon protocollist da quella sessiun ha reteniu quei mument ord la sala dil cussegl culs suandonts plaids, che secloman verbalmein.³²

«Item wegen der 800 G so die vier evangelischen Städt an dem fürge-lyhenem Geltt Inbehalten zuo einer Verehrung denen vier Personen mit Namen Hr Blasius Alexander, Georgius Jenatsch, Herr A. Niclas Carli von Hohenbalchen und Hr Fendr Gallus Rieder zgeben, *so als Wilhelm Thellen genannt werdendt* u. decretiert, dass man solche Verehrung zethun nit wöllen über sich nemmen, noch guott heissen, sonder lasse man es umb einmal Ingestellt haben.»

Per romontsch:

«Item pervia dils 800 renschs ch'ils quater marcaus han resalvau ord igl emprest da dar sco honorar allas quater persunas cun num sgr. Plasch Alexander, Gieri Genatsch, sgr. Clau Carli da Hohenbalken e sgr. fendri Gallus Rieder, *las qualas vegnan numnadas Guglielm Tell*, han ins decretau da ni saver prender sin sesez da dar tal honorar, ni da saver approbar tal, mobein da laschar quei perinaga d'ina vart.»

²⁹ I.c., p. 118

³⁰ I.c., p. 131, 163

³¹ I.c., p. 119

³² I.c., p. 120

Ei sortescha zuar buca directamein ord il sura text, che la honoraziun seigi per haver assassinau Pompeius Planta. Nuotatonmeins ha igl autur dil register da quei text capiu la caussa aschia, sch'el registrescha quei passus cun ils plaid:

«Jenatsch und Konsorten betreffend Belohnung der evangelischen Städte für die Mörder des Pompeius Planta.»³³

Sto esser che quei conclus guvernativ ei beindabot vegnius ad ureglia als quater «Tells». Pertgei a caschun dalla proxima sesida dalla dieta, quendis dis pli tard, cumpara Gieri Genatsch sez en persuna avon ils signurs e plaida en num da ses treis «consorts», Alexander, Carli da Hohenbalken e Riederer. El pretenda che quella renconuschientscha ch'ils quater marcaus hagien expressivamein resalvau per els «per tut lur stentas e breigias, cun prighel da veta e gronds cuosts per amur dalla patria» vegni buca snegada ad els. Quei seigi il cussegl era obligaus envers ils cumins. Duessi denton nunspetgadamein quei honorar vegnir snegaus, sche vegnien els quater honorai a rapportar tut als donaturs e contrahar culs quater marcaus helveticus cun protesta encunter tal secunteners e plinavon vegnien els quater a duvra auters mieds «per mirar da vegnir tier lur debien e serecumpensar sin outra moda e maniera».³⁴

Ha la dieta seschau impressiunar? Ni vevan ins tema da quels malmaneivels umens sut la tribella d'in Gieri Genatsch? Seigi sco ei vegli. Il cussegl ha consentiu e concediu igl importo als quater Tells, ha denton aunc cundiziunau che per cass ch'ils cumins fussien buca d'accord, sche dueigien els quater sezs corrispunder culs marcaus donaturs da leugiu e che las ligias veglien da haver da far nuot cun quei pli.³⁵

Quei bein, quei ston ins conceder: Entras las relaziuns ch'ils quater umens mantenevan culs marcaus dalla Bassa e las simpatias ch'els gudevan leu, han els segiramein contribuü essenzialmein che quei emprest allas Ligias ei vegnius concedius aschi spert e levamein. Genatsch veva studegiäu 1611 a Turitg ed Alexander sesanfla quei medem onn el studi da filosofia e teologia a Basel, suenter ver absolviu 1609 il gimnasi a Turitg.³⁶ Cuort suenter lur victoria sur dalla Ligia Grischa e las truppas dils Quater Cantuns igl avrel 1621 ein els serendi giul Segneradi tiel colonel Steiner da Turitg e han raquintau cun gaudi da lur valerusadad.

³³ I.c. Register p. 4

³⁴ I.c., p. 127, dieta dils 15 da zercladur 1621

³⁵ I.c., p. 127 s.

³⁶ *Bonorand Conradin*, Bündner Studierende an höheren Schulen der Schweiz und des Auslandes im Zeitalter der Reformation und Gegenreformation, en JHGG ann. 79, 1949, p. 115, 116, 137

Steiner ha dau ad els ina recumandaziun pil marcau da Turitg e cun ina brev da recumandaziun dalla suprastanza da quei marcau ein els aunc serendi a Basilea.³⁷

9. Cuort curriculum

Nus secuntentein en quest liug cun ina cuorta biografia dils quater Tells grischuns.

Gieri Genatsch. El ei segir la figura la pli briglianta da quei schabetg ed insumma ord igl entir fatg dils Embrugls grischuns. El ei enconuschents. Sur da Genatsch existan duas voluminusas biografias³⁸ e numerosa outra litteratura. Sia siluetta ha era tschaffau ils poet-scribents, oravontut Konrad Ferdinand Meyer e P. Maurus Carnot cun lur romans. Nuotatonmeins seigien zacons datums biografics reteni cheu.

La famiglia Genatsch ei oriunda dalla Engiadina aulta. Gieri ei feagl dil predicant Israel G., plevon a Silvaplana 1586–88 e da 1599–1623, nascius 1596, ha studegiu teologia a Turitg 1611; 1617 recepiu ella sinoda retica. Plevon a Scharons 1617/18 e da 1618–1620 a Berbenno en Valtina. El ha cooperau sco surveglader ed actur cun auters predicants alla dertgira da saung da Tusaun 1618. Genatsch ei entochen encunter 1633/34 staus igl incarnau inimitg da tut quei che senumnava catolic e spagnol. Da 1620 naven lavura e viva el sulettamein sco politicher e schuldau. El ha encuretgh agid tiels cantuns reformai dalla confederaziun, ha assassinau cun auters ils 25 da fevrer 1621 Pompeius Planta e commess plirs mazzaments en Engiadina bassa e mazzau Giusep Capol da Flem. Inspirader e menader dalla sollevaziun da 1621 encunter ils cumins dalla Ligia Grischa e las truppas da col. Beroldingen, activs ella sollevaziun dalla Portenza encunter ils Austriacs 1622. 1622 stuiu fugir sul Pass Pigniu, staus silsuenter en survetsch dil cont da Mansfeld en Germania. El purtava all'entschatta il tetel da capitani, da major e dapi 1630 da colonel. Dapi 1630 sevolva el, terglinond, e lu adina pli e pli en viers la Spagna e sia partida el Grischun. 1635 daventa el catolics e depona sia cardientscha catolica ella claustra da caputschins a Rapperswil, sco ins ha manegiau igl empren «per gudignar la confidanza dalla Spagna e dalla Austria», e tonaton probabel ord perschuasium religiosa. Ei suonda liungas contractivas culla Spagna e culla Austria sur dalla

³⁷ Haffter o.c., p. 122–125. – Pfister, Jenatsch, o.c., p. 115 s.

³⁸ Haffter o.c. – Pfister, Jenatsch o.c.

Valtina. 1637 secongiora el culla Ligia da Cadeinas per l'expulsiun dils Franzos. Plaunsiu piarda el bia dalla confidanza tier tuttas partidas e vegn assassinaus ils 24 da schaner 1639 a Cuera en ina uustria. El ei sa-traus ella catedrala, ils 4 d'uost 1959 eis el vegnius exhumaus, intercu-retgs e puspei reponius el medem liug ils 4 d'uost 1961.³⁹

Plasch Alexander. Oriunds da Sent, naschius ils 20 da fevrer 1590. El ha studegiau a Turitg 1609 ed a Basilea filosofia e teologia 1611 ed ei vegnius recepius ella sinoda retica 1615; 1616–1620 plevon a Trahona en Valtina. El ha cun Genatsch pudiu fugir dil mazzament valtlines dil fena-dur 1620. Dapi 1618 eis el zun activs ella propaganda dils predicants gri-schuns encunter la partida spagnola ed en favur da Vaniescha, ei staus in dils principals agents ellas terrurs dalla dertgira nauscha da Tusaun 1618. Per castitg eis el, ensemen cun Gieri Genatsch, vegnius censuraus dalla sinoda da Zuoz 1619 e suspendius dallas funcziuns ecclesiasticas per in miez onn. La dertgira nauscha da Cuera 1619 ha sentenziau el alla peina da mort e declarau el per «vogelfrei». Mo in onn pli tard eis el vegnius declaraus libers da quei castitg dalla dertgira nauscha da Tavau. 1620 batta el ella Val Müstair encunter ils Austriacs. El ei staus cumpliss dil mazzament da Pompeius Planta, ha menau in detaschament encunter las truppas dalla Ligia Grischa e dils Quater Cantuns il mars/avrel 1621, priu part dalla disgraziada campagna a Bormio igl atun 1621. Culla se-cunda invasiun austriaca digl atun 1621 ha el cun Genatsch ed auters stuiu fugir sul Pass Pigniu, ei denton vegnius pigliaus dils purs dil con-tuorn, menaus a Maiavilla, extradius als Austriacs, menaus a Puntina/ Innsbruck en fermonza. Ils 23 da december 1622 eis el vegnius senten-ziaus alla mort, inculpaus ch'el era dil mazzament da Pompeius Planta e dad insurgenza dalla tiara encunter l'Austria. El sez secarteva dad esser ina unfrenda da sia confessiun reformada. Igl emprem han ins tagliau giu ad el il maun dretg e lu scavazzau el.⁴⁰

Clau Carli da Hohenbalken. Hohenbalken ei ina veglia schlatteina mi-nisteriala digl uestg da Cuera oriunda da Müstair. In rom dalla schlat-teina Carl ni Carli ha manteni quei predicat da Hohenbalken. Clau, mal-grad catolics, teneva ferm culla partida veneziana, era in congiurau ini-mitg dils dus Planta, Rudolf e Pompeius, pervia da haver instradau l'in-vasiun austriaca en lur val 1620, dalla quala sia casa paterna ei vegnida

³⁹ HBLs IV p. 395 s., cun indicaziun da litteratura o.c. p. 396 e *Pfister*, Jenatsch, p. 509 s.

⁴⁰ Annalas da la Società Retorumantscha ann. 5, 1890, p. 102 ss. – *Bonorand* o.c. p. 115, 137. – *Truog* o.c., p. 270. – HBLs I, p. 225

intschendrada. El ei separticipaus cun Genatsch ed Alexander agl assassinat da Pompeius Planta. El ei staus in dils menaders da truppas encunter quellas dalla Ligia Grischa e dils Quater Cantuns igl avrel 1621 ed ei sco tal separticipaus stedi dils cumbats encunter ils Austriacs ed ha battiu sco capitani el regiment Salis/Marschlins ellas campagnas valtlinesas, ha mazzau en ina dispeta, ils 6 da november 1624, il capitani Anton Wieland.⁴¹

Gallus Riederer. El vegn numnaus dils vegls cronists il bia cun Rieder, ei denton atgnamein Im Ried, ni Reiderer, da Spligia. Entuorn 1617 vegn el menziunaus sco capitani en survetschs venezians, daventa cumpartisan da Genatsch ed ei in dils quater Tells. Era el ha priu part digl assassinat da Pompeius Planta el casti da Rietberg ed ha lu era fatg cun Genatsch e ses treis cumpogns suranumnai la campagna en Surselva il mars/avrel 1621. Dalla invasiun austriaca ha el cun Genatsch, Alexander ed auters stuiu fugir sul Pass Pigniu e ha lu priu survetsch militar en Germania. El ei curdaus en ina battaglia sper Wiesloch, el sid da Heidelberg, ils 27 d'avrel 1622.⁴²

⁴¹ *Salis* o.c., p. 104 s., 110, 136, 176. – HBLS IV p. 269

⁴² *Durnwalder* o.c., p. 56. – HBLS V, p. 624. La remarca en quest liug che Riederer hagi priu part dallas campagnas valtlinesas 1635–37, fuss pia da rectificar el senn da *Durnwalder* o.c. p. 56

Cronica

Avrel 1986

– **Tujetsch presenta in concept turistic.** La cumission per l'elavuraziun d'in concept turistic per la val Tujetsch ha presentau alla populaziun tuatschina il resultat da sia lavur en fuorma d'in bufatg carnet (romontsch/tudestg). Quei concept turistic duei valer sco muossavia pil futur svilup turistic dalla val. El senn d'in carschament organic vul ins surtut promover en Tujetsch sin tuts camps la qualidad e buca la quantidad (mira GR, nr. 25/1-4-86).

– **Dieta davart il Romontsch egl Institut svizzer a Roma.** Quei institut ei in dils paucs centers culturals dalla Svizra egl exteriur. La dieta ei sesplegada sut la direcziun da Giuseppe Rusconi, prof. alla scola svizra a Roma. Ella ei stada fetg bein frequentada. Davart dils Romontschs han priu part e referiu: Bernard Cathomas, Chasper Pult ed Iso Camartin (mira GR nr. 25/1-4-86 e CP nr. 14/4-4-86).

– **Eleczion dalla Regenza,** resultat digl'emprems scrutini dils 6 d'avrel 1986. Obte-niu vuschs han: **dr. Donat Cadruvi** 20 340, **dr. Reto Mengiardi** 18 551, **Christoffel Brändli** 18 513, dr. Martin Bundi 17 341, Joachim Caluori 16 675, Luzi Bärtsch 15 505. Ils treis emprems han contonschiu igl absolut pli da 18 012 vuschs ed ein pia elegi. Il secund scrutini ha liug en treis jamnas.

– **Igl'emprems film romontsch ei termina.** Sonda, ils 12 d'avrel allas 14.45 uras ha la televisiun dalla Svizra tudestga e retoromontscha mussau per l'emprema gada il film «**Retuorn**» en sia versiun originala romontscha. Il film da 90 minutas lunghezia ei vegnius creaus tenor la novella «**Accord**» dad Oscar Peer da Lavin. Las lavurs da filmar ein succedidas igl atun 1985 en l'Engiadina bassa. Detagls mira en la pressa grischuna.

– **Vic Hendry ha prelegiu a Mustér.** Il scribent tuatschin ei bein in dils pli tschercai prelecturs denter ils scribents sursilvans. A Mustér ha in bi diember priu part dalla prelecziun e silsuenter dalla viva discussiun.

– **Sera litterara cun Silvio Camenisch a Tavanasa.** A caschun da quella sera litterara ha dr. Gian Bundi presentau il novissim cudisch da Silvio Camenisch, «**Smaledetta primavera**». Igl'autur ha prelegiu ord sia ovra ed ils scolars dalla scola reala e secundara da Danis/Tavanasa han embelliu la serada litterara cun zacon-tas canzuns.

– **Perscrutaziun dall'energia solara a Mustér/Lai alv.** Ei setracta d'ina staziun per mesiraziuns solaras e da meteo ch'ei vegnida construida da cuminonza tras igl Institut federal per la perscrutaziun da reacturs, las Pendicularas Mustér, igl Uffeci federal d'economia e l'Ovra electrica Reinanteriur (mira GR nr. 29/15-4-86).

– **Fortunat Cagienard expone a Passugg.** Dils 5 tochen ils 30 d'avrel ha igl artist sursilvan exponiu 42 da ses maletgs el hotel «Kurhaus» a Passugg.